

Les biblioteques catedralícies de Tortosa i Roda d'Isàvena: els *libri artium* com a cas d'estudi*

REBECCA SWANSON

IRCVM - Universitat de Barcelona

RESUM

El següent article planteja l'existència o no d'una possible relació d'intercanvi de llibres i coneixement entre les biblioteques catedralícies medievals de Roda d'Isàvena i Tortosa arran de l'anàlisi dels diferents testimonis conservats de *libri artium*, i específicament aquelles obres d'autors de l'antiguitat grega i llatina.

Paraules clau: biblioteca medieval, *libri artium*, antiguitat clàssica, intercanvi i circulació de manuscrits.

ABSTRACT

The following paper considers the existence or not of a possible interchange of books and knowledge between the medieval cathedral libraries of Roda d'Isàvena and Tortosa since the survey of the different witnesses of *libri artium* preserved, and specifically those works from ancient Greek and Latin authors.

Keywords: medieval library, *libri artium*, ancient Classic authors, manuscript exchange and circulation.

* El present article s'emmarca dins la recerca que s'està duent a terme per a l'elaboració de la tesi doctoral *Tradicions i transmissions iconogràfiques dels manuscrits de la Ribagorça entre els segles X-XII*, dirigida per la Dra. Milagros Guardia i co-dirigida pel Dr. Carles Mancho, de l'Institut de Recerca en Cultures Medievals (IRCVM) de la Universitat de Barcelona. La present tesi s'està realitzant gràcies a una beca de Formació del Professorat (FPU2010-1883) del MECD, i en el marc del grup de recerca consolidat per la Generalitat de Catalunya de la Universitat de Barcelona *Ars Picta* (2014SGR986).

«Els llibres són la base de la tradició i asseguruen la seva continuïtat, són la causa de les innovacions i el vehicle de noves idees i motius de contacte».¹ Aquesta cita de Díaz y Díaz defineix el concepte del llibre medieval que parteix ja de l'època de Cassiodor i la biblioteca que aquest fundà a mitjan segle VI, el *Vivarium*, amb la missió específica de la còpia de llibres per a la difusió de la cultura de l'Antiguitat. La major part de les obres que ens han arribat de la llatinitat clàssica és precisament deguda a la labor de còpia i transmissió que realitzaren les biblioteques medievals, les quals es converteixen en el principal focus de cultura de l'Edat Mitjana. L'objecte com a font de coneixement, el llibre, es produïa i copiava als *scriptoria* i es llegia, estudiava i transmetia a les biblioteques de monestirs i catedrals, on abundaven els textos d'autors clàssics grecs i llatins, patristics i litúrgics.

Una biblioteca és una institució que agrupa el conjunt de llibres que la formaven en un moment determinat, però també aglutina aquells llibres que van ser-hi de pas, els rebuts en préstec, els perduts, o els robats; es a dir, que la biblioteca medieval estaria formada per tots aquells volums que en algun moment van ser objecte de consulta i que van deixar petjada als seus usuaris, generant un impacte de major o menor grau.² En conseqüència, les biblioteques medievals són entitats vives i han d'estudiar-se mitjançant la comparació i l'estudi dels diferents inventaris conservats corresponents als diversos moments històrics. Podrem establir mitjançant la comparació d'inventaris la seva evolució —tant pel que fa a la quantitat de volums conservats, com pel que es refereix al seu contingut—, sempre tenint en compte l'entorn cultural, religiós i polític que les envolta. Aquesta comparativa també es completa amb les notícies documentals de per exemple donacions o testaments, les quals ens proporcionen notícies sobre la producció, la circulació i el valor dels còdexs. També són d'obligada referència les diverses notícies que la historiografia ens ha anat aportant al llarg dels segles.³

Malauradament, tot i comptar amb inventaris ben datats de centres específics, com serien els casos de Ripoll,⁴ la Seu d'Urgell⁵ o Vic,⁶ aquests mai podran arribar a ser una radiografia exacta dels volums que podrien haver constituït aquestes biblioteques, ja que la majoria de vegades els inventaris no ens informen de l'existència real dels còdexs perquè sovint

1 M. Díaz y Díaz, «La circulation des manuscrits», p. 219.

2 Tal i com la definia M. Díaz y Díaz en la ponència «Bibliotecas de los Reinos Hispánicos», p. 61-69.

3 Ens referim sobretot a aquells erudits que a partir del segle XVI van començar a recórrer monestirs i catedrals descrivint i recollint obres, algunes de les quals actualment s'han perdut. Alguns intel·lectuals es mencionaran en aquest article.

4 J. Eduard, *Diplomatari i escrits*, p. 399-400.

5 M. Gros i Pujol, «La biblioteca de la Catedral», p. 101-124.

6 E. Junyent, *Diplomatari de la catedral de Vic*, docs. 303 i 413. M. Gros i Pujol, *La biblioteca episcopal de Vic*.

alguns exemplars en aquell moment estaven en préstec, eren de propietat privada d'algun dels membres del clergat, o són llistes d'autoritats de difícil identificació. De manera freqüent, sobretot durant l'Alta Edat Mitjana, ens trobem que molts inventaris no estan datats, o que s'està inventariant el fons d'un lloc determinat de la catedral o església, per exemple el cor, i no s'està informant dels llibres que hi podria haver al claustre o al refectori.⁷ I és que en la gran majoria de casos —a excepció d'alguns grans monestirs com Bobbio o Cluny— la biblioteca medieval res té a veure amb l'edifici que concebem actualment: un espai més o menys tancat, amb una col·lecció ordenada de llibres a partir d'un catàleg.⁸ Aquest tipus de biblioteca comença a sorgir pels volts de finals del segle XIV, quan s'origina una tipologia arquitectònica específica vinculada amb l'increment de llibres i amb l'ús del paper. Abans de l'aparició d'aquest espai específic, el dipòsit de saber és contingut a la totalitat dels espais que formen el complex monàstic o catedralici: el refectori, els dormitoris, el claustre, el tresor, el cor d'una catedral...⁹

Tot i ser una informació parcial del que podien haver estat aquestes institucions medievals, els inventaris ens proporcionen abundant informació sobre el contingut i el context de la biblioteca objecte d'estudi. A partir de l'inventari podem determinar la seva època històrica: és un fet que fins l'any 1200 aproximadament, per exemple, als inventaris predominen aquells còdexs destinats a l'ofici litúrgic i generalment comencen per enumerar les bíblies,¹⁰ mentre que a partir del segle XIII les dinàmiques canviaran i s'inclouran obres vinculades amb el món de les universitats de París i Bolonya; s'inclouen llibres de tipus jurídic relacionats amb el fenomen de l'increment dels estudis de dret canònic a Europa, o llibres vinculats a les noves tendències gramaticals a causa de la renovació dels estudis de llatí o manuscrits relacionats amb les noves tendències

7 Els inventaris medievals presenten gran diversitat formal i qualitat desigual, com a conseqüència de diferents factors: la causa de la seva realització (visita pastoral, canvi de responsable dels llibres, reorganització, trasllat...), la formació intel·lectual i preferències dels redactors, o el nombre i les característiques dels exemplars a inventariar. La quantitat i qualitat de la informació proporcionada es veu condicionada per la finalitat de l'inventari, la urgència de la realització, o la capacitat dels redactors. Dos inventaris coetanis poden ser molt diferents, i l'avenç en el temps no suposa necessàriament una major qualitat i quantitat de la informació. La formació acadèmica dels responsables explica sovint l'ordre i criteri dels inventaris (importància i major descripció de llibres de dret per exemple, quan hi ha coneixements). En conseqüència existeix sempre una estratigrafia, un ordre, que permet diverses lectures. Per a major informació consultar A. Suárez González, «Espacios vivos para libros inquietos», p. 13-87.

8 Cal distingir entre inventari i catàleg: el que diferencia un inventari d'un catàleg és la classificació i ordenació dels llibres segons criteris determinats (classificació per matèries, noms d'autor i obra, etc). Veure A. Gonzalez Suárez, «Espacios vivos para libros inquietos», p. 13-87.

9 Sobre els espais físics del saber medieval consultar: E. Carrero Santamaría, «¿Dónde guardar los libros?», p. 90-113. J. Alturo i Perucho, «La catedral, ente creador», p. 11-34. D. Nebbiai-Dalla Guarda, *I documenti per la storia delle biblioteche medievali*.

10 Tal i com afirma Díaz y Díaz la majoria d'inventaris de fins al 1200 comencen per enumerar les bíblies, situació que canvia a partir del 1200, ja que els còdexs sencers de la Bíblia començaran per aquestes dates a ser substituïts per els salms glosats, els comentaris a llibres bíblics concrets, o d'edicions acompanyats de glosses teològiques o explicatives. Per a més informació veure M. Díaz y Díaz, «Bibliotecas de los Reinos Hispánicos», p. 61-69.

teològiques de l'escola de teòlegs parisencs, canviant i transformant d'aquesta manera la llista de llibres i autoritats de les biblioteques medievals.

La biblioteca d'una catedral, com és el cas que ens ocupa (Roda d'Isàvena i Tortosa) contenia tres tipus de llibres o còdexs:¹¹ els volums d'arxiu o documents, és a dir, aquells de caràcter administratiu i de poca circulació, ja que són un fons patrimonial d'utilitat en el context on es realitzen; els llibres litúrgics, aquells destinats a la celebració de l'ofici diví —els evangeliaris, salteris, leccionaris, breviaris, etc.— que normalment són de producció local i que també desenvolupen la seva funció estretament vinculats amb l'indret de la seva confecció, vinculats amb la seu episcopal que els ha creat;¹² i finalment els llibres del saber o *libri artium*, aquells que segons A. Suárez són: «vehículos del conocimiento, los ligados a la formación intelectual, los instrumentos de la enseñanza estrechamente vinculados a las escuelas catedralicias y a las universidades», això és, aquells llibres que més circulen i que més es mouen. En una biblioteca catedralícia d'abans de l'any 1200 entre els *libri artium* més comuns trobem aquells llibres que serveixen per a la instrucció del clergat, tals com les *Moralia* de San Gregori, o les diverses obres de sant Isidor, textos que es llegien de manera comunitària entre el clergat i que servien com a exemple de vida moral. També trobarem tractats de gramàtica, sobretot les obres de Donat o Priscia,¹³ obres d'importància ja que permetien interpretar i entendre de manera correcta la paraula divina i els textos sagrats, i finalment trobarem còpies d'obres d'autors de l'antiguitat, tals com Ciceró, Virgili o Homer, que eren un exemple d'escriptura i composició, i sovint inspiració per a l'elaboració d'ulteriors textos i poemes de realització *ex novo*.¹⁴ La còpia d'autors clàssics serà característica en els *scriptoria* catalans abans del 1200. Conservem notícies que l'any 1047 a Ripoll es conservaven diversos exemplars de les obres de Virgili i de Terenci,¹⁵ mentre que Vic comptava també entre els seus fons amb obres de Virgili i d'Horaci.¹⁶ De la Seu d'Urgell, disposem

11 Anna González Suárez determina que aquesta qualificació no és immutable, i que les fronteres d'alguns llibres no estan sempre clares: alguns exemplars tenen una doble natura i d'altres poden canviar de categoria al llarg de la seva existència. La Bíblia, llibre principal de la catedral, i el primer en els inventaris per la seva importància és el llibre «del saber» primordial (història, filosofia, els salms per estudiar llatí, gramàtica, teologia...), però també és un llibre litúrgic. Veure A. González Suárez, «Espacios vivos para libros inquietos», p. 13-87.

12 Els llibres litúrgics circulen poc, tot i què hi ha moltes excepcions a causa del context històric i religiós de cada seu. Serà el cas per exemple dels llibres litúrgics que viatgen d'una seu a l'altre com a conseqüència de les reformes litúrgiques, que funcionen com a models per a la introducció dels nous oficis, o bé, com en el cas de Tortosa, llibres litúrgics que provenien de Sant Ruf d'Avinyó per tal de formar el primer patrimoni bibliogràfic de la nova seu.

13 Sobre la importància de les obres de Priscia a Catalunya consultar M. Gros i Pujol, «Els Textos d'ensenyament», p. 19-26. També J. Alturo i Peruchó, «La cultura llatina medieval», p. 21-48.

14 Veure per exemple el cas de Ripoll estudiat per Ll. Nicolau d'Oliver, «L'escola poètica de Ripoll». També J. Alturo i Peruchó, «La cultura llatina medieval», p. 21-48.

15 E. Junyent, *Diplomatari i escrits*, p. 399-400.

16 M. Gros i Pujol, «Els Textos d'ensenyament», p. 19-26. També M. Gros i Pujol, *La biblioteca episcopal de Vic*.

d'un inventari del tresor que es realitza l'any 1147 amb motiu d'una entrada important de llibres de gramàtica i d'autors clàssics, entre els quals es mencionen les obres d'Horaci, Virgili, Homer i Terenci.¹⁷

En el cas que ens ocupa, això és, l'estudi de les biblioteques catedralícies de Tortosa i de Roda, focalitzarem el nostre anàlisi en la realització d'una comparació entre alguns dels *libri artium* vinculats amb el saber clàssic i els autors de l'antiguitat clàssica. Hem triat aquestes dues biblioteques, i en particular els llibres del saber que aquestes contenien abans del 1200, perquè, tal i com s'ha mencionat més amunt, aquests són el tipus de llibres que més circulen, són els «organismes vius», prenent l'expressió d'A. Suárez, del saber medieval, i en conseqüència ens donen l'oportunitat d'analitzar si existí una possible circulació o traspàs de còdexs entre dos centres que comparteixen la conjuntura històrica de la conquesta de territoris portada a terme per Ramon Berenguer IV, tot i que viscuda de manera oposada: la instauració d'una nova seu a Tortosa l'any 1151 i la desaparició d'una antiga seu a Roda l'any 1149, ambdues condicionades pels interessos i factors polítics, religiosos, econòmics i territorials dels comtes de Barcelona.

El cas de la biblioteca catedralícia de Roda d'Isàvena

La Biblioteca Catedralícia de Roda d'Isàvena mai ha estat objecte d'un estudi global i generalitzat que posi de relleu el seu possible impacte cultural i científic, ni les relacions d'intercanvi que podria haver tingut aquesta seu amb d'altres del seu entorn. Aquesta labor s'està duent actualment a terme per mitjà d'una tesi doctoral que reconstrueix el contingut de la biblioteca de mitjans del s. XII. Aquesta reconstrucció parteix d'un inventari que creiem que es va fer amb motiu del futur trasllat de l'antiga seu a Lleida (poc abans de l'any 1149). A partir del llistat de llibres i autoritats s'ha elaborat una comparativa amb els còdexs que actualment es conserven a l'arxiu capitular d'aquesta catedral,¹⁸ els quals s'han posat de conjunt amb una gran diversitat de fonts historiogràfiques que proporcionen informació parcial de la biblioteca des de el segle XVI fins a l'actualitat.

La primera notícia de la presència de llibres a la catedral de Roda d'Isàvena remunta a la primera acta de donació de la catedral realitzada per part de Ramon III i la seva esposa Garsenda, en presència de l'abat Quinto de Lavaix i el seu fill Odisend, el nou bisbe de Ribagorça,¹⁹ l'1 de desembre de l'any 957, en el qual s'especifiquen una sèrie de llibres necessaris per a la celebració de la litúrgia juntament amb un modest equipament d'objectes litúrgics i robes per a la celebració de l'ofici diví.

17 M. Gros i Pujol, «La biblioteca de la Catedral», p. 101-124.

18 D'ara en endavant ACL.

19 Els primers bisbes seran nomenats de la Ribagorça i no de Roda. No serà fins al bisbe Ramon Ramon Dalmau de Roda (1076-1095) que trobem per primera vegada la titulació d'un bisbe com a bisbe de Roda.

Específicament s'està fent referència a un missal, un leccionari i un antifonari: «[...] Donamus et in ornamentis ecclesie I calicem de argen(to et una cr)ucem de argento et uno signo de metallo et III libros, Missale, Lectionario atque Antiphonario, et II vestimentos.»²⁰

Posterior a aquest document, la informació que ens ha arribat sobre la presència de llibres a Roda és escassa, i cap dels documents dels que actualment disposem ens ha arribat en el seu estat original. És per aquest motiu que són de crucial importància per a la reconstrucció de l'antiga biblioteca aquelles fonts bibliogràfiques proporcionades pels diversos erudits que a partir de finals del segle XVI comencen a recórrer les diverses biblioteques de monestirs i esglésies descrivint i recollint els llibres i documents que es custodiaven en aquests centres, molts d'ells malauradament perduts. Per a Roda d'Isàvena són destacables les notícies recollides per Manuel Abad y Lasierra, Jaime Villanueva i Jaume Pasqual entre molts altres. La primera referència que es conserva sobre els llibres que formaven part de la biblioteca de l'antiga catedral de Roda d'Isàvena ens ve donada a través d'un inventari que copien Manuel Abad y Lasierra (1772) i Jaume Pasqual (1785) a finals del segle XVIII.²¹ La documentació manuscrita inèdita del primer, conservada a la Real Academia de la Historia de Madrid,²² ens és d'especial interès per a la reconstrucció de la biblioteca, ja que inclou una descripció detallada dels principals llibres. Gràcies a la informació que ens proporcionen aquests autors podem reconstruir, encara que de manera molt parcial, quins llibres podrien haver format part de l'antiga biblioteca de Roda d'Isàvena.

Pocs anys després de la visita d'Abad y Lasierra, un altre historiador, Jaime Villanueva, va descriure la biblioteca i alguns dels llibres que contenia. L'autor va visitar la seu rotense durant l'estiu de l'any 1806, 34 anys després d'Abad y Lasierra. En la seva descripció ja s'observen notables diferències, i molts manuscrits mencionats pel primer ja havien desaparegut. En són exemples el Còdex de Roda o de Meià (RAH ms. 78), o el llibre de *Burchardus*, ambdós llibres transcrits i estudiats de manera exhaustiva per Abad y Lasierra i que Villanueva no menciona, perquè aquests ja no es trobaven a l'arxiu rotense. El primer, conservat

20 ACL, Fons Roda, carpeta 14, núm 1008 (còpia). ACL, Fons Roda, Cartulari de Roda, p. 2-3 (còpia). ACL, Fons Roda, carpeta 7, nº 439 (còpia interpolada). RAH, Fondo Abad y Lasierra, XV, p. 181-182 (còpia). P. Marca, *Marca Hispanica sive limes hispanicus*, ap. 95, cols. 875-876 (publica la còpia interpolada). J. Pasqual, *El antiguo obispado de Pallás*, p. 55-56 (publica la còpia interpolada). F. de La Canal, *España Sagrada*, p. 229-230. J. Villanueva, *Viage Literario*, p. 293. M. Serrano y Sanz, *Noticias y documentos históricos*, p. 467-468. R. Abadal, *Catalunya Carolíngia*, p. 371-372. *Catalunya Romànica*, XVI, p. 388. N. Grau Quiroga, *Roda de Isàvena en los siglos X-XIII*, p. 299.

21 Actualment aquest inventari s'ha perdut, ja que estava copiat al Cartulari petit o *parvo* de la catedral, avui desaparegut. Afortunadament va ser copiat l'any 1772 per Manuel Abad y Lasierra durant la seva visita a Roda d'Isàvena, i poc després, l'any 1785 per Jaume Pasqual, inclòs a la seva obra *Sacra Cathaloniae Antiquitas Monumenta*, (SCAM), BC. ms. 729, vol. VIII. f. 132v-133r. El cartoral on es conservava l'inventari degué de perdre's abans de l'any 1806, any en que Jaime Villanueva va realitzar la seva visita a la catedral, ja que no parla d'aquest còdex.

22 D'ara en endavant RAH.

actualment a la RAH, va anar a parar al fons personal d'Abad y Lasierra, mentre que el segon actualment resta desmembrat i parcialment desaparegut. També són exemple d'aquesta pèrdua les obres de Virgili descrites per Abad y Lasierra i no citades per Villanueva entre els diversos *libri artium* que aquest autor descriu. Cal destacar que les preferències personals dels autors en referència a les obres que anaven trobant també condiciona els llibres que en destaquen i els seus estudis sobre la seu visitada, en el cas de Villanueva, la seva preferència s'inclinava vers els llibres de gramàtica i d'autors clàssics, que són aquells als quals hi dedica més atenció. Villanueva menciona per exemple la presència d'un Terenci del s. XIII, enquadernat amb un antifonari visigòtic, del qual se'n va endur un fragment.²³ També se'n va emportar el còdex conegut com la *Cansó d'Antioquia*, conservat actualment en la RAH de Madrid sota la signatura 117, l'únic cançoner conservat que narra els fets històrics de la primera croada.

Les dades proporcionades per aquests historiadors es poden contrastar posteriorment amb els inventaris realitzats a finals del segle XIX, concretament l'any 1864, amb motiu del trasllat del fons de Roda d'Isàvena a l'ACL. L'inventari, realitzat per Don Mateo de Lasala y Villanova sota les ordres del bisbe de Lleida Don Isidro Vallès y Pascual, menciona poquíssims còdexs (20 referències en total), i manquen molts dels que havien donat notícia tant Jaime Villanueva com Abad y Lasierra, com per exemple el *Actibus Apostolarum*, obra d'Arator, que va escriure els fets dels apòstols Pere i Pau al segle VI i que sabem que era present a l'antiga catedral a causa de les descripcions que en fan els diferents erudits.

Tot i les nombroses pèrdues produïdes, actualment podem afirmar que conservem uns 38 manuscrits (alguns en estat fragmentari) del fons de Roda d'Isàvena datats entre els segles X i XII, repartits entre l'ACL, la RAH de Madrid i la Biblioteca Municipal de Tarragona.²⁴ Dels testimonis conservats, 16 manuscrits es preserven sencers, mentre que la resta es conserven repartits entre més d'una cinquantena de fragments dispersos que han servit en la seva majoria per a l'enquadernació de manuscrits posteriors, tals com actes capitulars o notariais.

El cas de la primitiva biblioteca catedralícia de Tortosa

Al contrari que Roda, l'Arxiu Capitular de Tortosa²⁵ conserva una abundant quantitat de manuscrits que es podrien vincular amb el primer moment de la formació de la biblioteca catedralícia i els primers anys de la possible producció de l'escriptori (fins a finals del segle XII). S'han conservat

23 Villanueva se'n va emportar un fragment per a fer futurs «estudis» sobre aquest antifonari, el qual després de la seva mort va quedar custodiat, juntament amb els seus papers manuscrits, a la biblioteca de la RAH de Madrid. Actualment aquest fragment es troba perdut, i només se'n conserva una fotocòpia en blanc i negre. Veure F. X. Aguiló i Altés, «El retall testimonial», p. 33-50.

24 D'ara en endavant BMT.

25 D'ara en endavant ACT.

d'aquest moment una quarantena de còdexs, molts d'ells miscel·lanis, que contenen una compilació de fragments que haurien format part d'altres còdexs que actualment resten perduts, però que deixen testimoni de que la biblioteca de Tortosa, en un primer moment, es va preocupar de fornir-se d'un ric patrimoni litúrgic i cultural per al bon funcionament de la seu. Del primer moment de fundació, i fins a finals del segle XII, s'han conservat els següents còdexs:²⁶

10. Missal, Penitencial litúrgic, amb notació musical i calendari, 250 folis, s.XI.
11. Orationes (officium sacra, ad completum, pro missis per annum, cum Calendario in capite). Missal de san Ruf.
40. Collectio canonum Alexandri III papae, s. XII-XIII.
41. Missal, s.XII.
51. Saltiri amb Glosses, s. XII.
56. Calendarium, Orationes pro missa, cum figuris, s. XII.
62. Homilies (mutilades), s. XII + Còdex 196.
74. Priscanus Maior (llibre XIV) amb glosses als marges, s. XI.
80. 1.— Excerpta d'autors clàssics: Horaci, Juvenal, Marcial, Sallust, Ciceró, Sèneca, Macrobi, s. XIII.
2.— Fragments s. XII, tractats diversos de Gerbert d'Orliac.
3.— Fragments s. XIII, tractat d'Astronomia.
83. Dictionarium vocabulorum et terminorum Bibliae et Theologiae, s. XII-XIII.
90. Regula de sant Agustí, amb Martirologi i Obituari. Fragment afegit de l'any 1225, s. XII.
93. Orationes pro missa, s. XII.
94. Sermons per a l'any litúrgic, s. XII. (escriptura Hispànica).
97. Miscel·lania: Ars et doctrina sermones et collaciones, s. XII, XIII i XIV. Ap. IV.
100. Horatii Flacci. Carmina cum Glossis, s. XI.
101. Epistolae s. Jacobi, s. XII.
103. S. Gregorii Expositiones in Parabolas, s. XII.
113. S. Agustí, liber questionum (mutilat), s. XI-XII.
122. Honorii Augustodunensis Elucidarium seu Liber Lucidarii, s. XII.
123. Comentaris als evangelis de St. Joan per Raban Maur, s. XII.
128. Evangelia Quatuor, s. XII.
129. Summa Codicis Justinianeï en 9 llibres, s. XII.
130. Expositio super Apocalipsim Johannis, s. XII.
134. Metamorfosi d'Ovidi, s. XII.
135. Antifonari amb notació musical, s. XII-XIII.
144. Constitutiones papales del papa Alexandre III, s. XII.
148. Publi Papinii Statií Tebaidos. Libri XII, s. XII (Poema Tebaida de P. Statius).

26 Seguim la numeració de còdexs donada per E. Denifle i E. Chatelain, «Inventarium codicum manuscriptorum», p. 1-61, i ampliada posteriorment per E. Bayerri, *Los códices Medievales*.

154. Miscel·lani, amb la Carta Populationis Dertosae (1149), finals s. XII-XIII.
159. Sancti Iohannis Chrisistoni i Sancti Isidori Yspalensis, finals s. XII.
161. Sancti Bedae Venerabilis, Prisciani, Eneida, Donat, s. XII.
184. I. Lucani. «Pharsalia». De Uxoris Repudio fragmentum iuridicum, s. XI-XII.
195. Fragments s. XII de diversos autors: obres de Cató, Ilíada Llatina, Ovidi, Prudenci, Donat, Prosper d'Aquitània.
197. Miscel·lani, s. XII.
217. Miscel·lània Patrística, s. XII.
223. Homílies del Papa Gregori, s. XII (finals).
232. Leccionari, s. XII.
233. Miscel·lània Patrística, s. XII.
236. Miscel·lani. Macrobi i Sallustius, s. XII.
246. Miscel·lani, finals s. XII. Studio Sapientiae.
281. Evangeli de st. Lluc, s. XII.

Les primeres notícies que ens arriben dels còdexs medievals tortosins ens les proporciona Manuel Risco al volum que li va dedicar a Tortosa a l'obra *España Sagrada*,²⁷ seguit per Jaime Villanueva al *Viage Literario*. Aquest últim autor va arribar a la seu tortosina el dia 18 de juny de 1804, juntament amb el seu jove deixeble P. Fr. Ignacio Herrero, on treballaran fins el dia 10 d'agost. Villanueva posarà de manifest l'estat de degradació de l'arxiu, arribant a afirmar que «hay montones de ellos [manuscrits] tirados por el suelo y sobre las mesas, llenos de polvo, y comidos en gran parte de las goteras».²⁸ L'autor afirma que la majoria de còdexs són del segle XIV, entre els quals menciona llibres corals, breviaris, missals, ordinacions, martirologis i una gran varietat de còdexs litúrgics, tot i que també descriu curiosament aquells còdexs que provenien de Sant Ruf d'Avinyó. Les descripcions de Villanueva seran reproduïdes per R. Beer.²⁹

Posteriorment notícies dels llibres de la catedral de Tortosa ens les proporciona la publicació de l'obra del canonge i arxiver Ramon O'Callaghan *La catedral de Tortosa. Descripción histórica de la misma relacionada con la historia de dicha ciudad*, Tortosa, Gabr. Llasat, 1890. El canonge es va encarregar de relligar un total de 147 manuscrits entre els anys 1882 i 1885, tot atorgant-los una numeració amb caràcter provisional. No va conservar les restes de les antigues cobertes, que segons J. Rubió i Balaguer conservaven de segur restes d'antics manuscrits, tal i com mostren els exemplars d'altres manuscrits que el canonge no tingué temps de relligar i dels quals se n'han conservat les cobertes reaprofitades. Després d'O'Callaghan treballarà a l'arxiu capitular de Tortosa E. Denifle, que l'any 1895, acompanyat d'E. Chatelain, va inventariar la biblioteca tortosina, amb el resultat d'un catàleg que van

27 M. Risco, *España Sagrada*.

28 J. Villanueva, *Viage Literario*, p. 171.

29 R. Beer, *Handschriftenschatze Spaniens*, p. 494.

publicar l'any 1896 «*Inventarium codicum manuscriptorum Capituli Dertusensis*», a la *Revue des Bibliothèques*. Al l'inventari s'hi descriuen 147 ms. (en realitat 144 perquè les referències 8, 9 i 146 són estampacions), i s'inclouen unes làmines en fototípia més un apèndix amb descripcions dels manuscrits que van considerar més interessants. L'inventari dona a conèixer per primera vegada, i de manera científica, un gran fons manuscrit. A la seva arribada a l'arxiu els autors destaquen «multos pretiososque codices possedit».³⁰ Els autors de l'*Inventarium*, tal i com Villanueva ja va destacar pocs anys abans, descriuen l'arxiu de Tortosa en un estat lamentable «codicum statum lamentabilem, asseribus avulsis, deploraverat» però que tot i així «nihilque magis cupiebat quam ut iterum Dertusam aduendi occasionem haberet brevumque librorum superstantium descriptionem conficeret».³¹ Confirmen que al mes de setembre van estudiar l'arxiu (tabularium) de Barcelona i després van anar al de Tortosa (setembre de 1895) on van inspeccionar, descriure i fotografiar els diversos còdexs que allà es trobaven. Mencionen que els llibres estaven distribuïts en dos armaris, sumant un total de 147 còdexs, enquadernats la gran majoria amb pergami groguenc i cobertes de fusta molt desgastades. Especifiquen que van estar treballant a l'arxiu un total de 3 dies. També inclouen al seu catàleg el conjunt de manuscrits desenquadernats, però que formarien part del mateix volum, com per exemple una Bíblia amb els comentaris de Raban Maur que estaria repartida entre varies de les entrades de l'inventari (67, 61, 2, 28, 12). Poc després, l'any 1897, O'Callaghan publica el seu catàleg dels codis tortosins, reproduint el catàleg de Denifle-Chatelain, amb alguns comentaris originals.³²

Amb pocs anys de diferència, i segons ens informa J. Rubió i Balaguer, J. March va donar la notícia que havia trobat a l'arxiu «un gran calaix rublert de còdexs desquernats, sense nombres ni rètols i que no estan inventariats de cap manera»,³³ dels quals proposava fer-ne un estudi.³⁴

Arran d'aquest descobriment la secció històrico-arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, que ja s'havia plantejat prèviament la realització de treballs per a la conservació i catalogació de les biblioteques catalanes d'interès històric, va encomanar la tasca de catalogar l'arxiu tortosí a A. Rubió i Lluch i el seu fill Jordi Rubió i Balaguer, els quals l'any 1914 (22-26 de febrer) van realitzar un primer viatge d'investigació per tal de completar el catàleg de Denifle-Chatelain. A més dels 147 còdexs descrits pels investigadors francesos, van trobar el centenar de manuscrits mencionats per J. March dins de diversos calaixos, i es

30 E. Denifle i E. Chatelain, «*Inventarium codicum manuscriptorum*», p. 1. Els autors faran també referència a l'obra de Villanueva i O'Callaghan.

31 E. Denifle i E. Chatelain, «*Inventarium codicum manuscriptorum*», p. 2-5.

32 R. O'Callaghan, *Los Codices de la catedral de Tortosa*.

33 J. Rubió i Balaguer, «La Biblioteca del Capítol», p. 745-757, esp. p. 746.

34 Veure J. March, «*Miniaturas Españolas Antiguas*», p. 351-54 i J. March, *Liber Pontificalis*, Barcelona, 1925.

notifica que hi podria haver algun més «perquè'ls armaris de l'Arxiu estan farcits de papers i lligalls, entre'ls que s'hi haguera pogut amagar algun manuscrit».³⁵ L'arxiu es trobava ordenat i catalogat en un armari del s. XV, el qual no poden consultar per manca de temps. Afirmen que molts dels manuscrits conserven les relligadures antigues, algunes amb restes de cadenes i títols que permeten fer-se una idea de la primitiva instal·lació de la biblioteca. També s'afirma que l'estat de molts del manuscrits és deplorable, i per aquesta causa l'IEC va fer una donació monetària per a la seva restauració. Destaquen que molts dels volums tenen a les guardes ex-libris dels antics propietaris, els quals van ser esborrats en entrar a formar part de la biblioteca tortosina, i que la major part dels manuscrits primitius portaven en lletra del XIII l'exlibris «Librum sancte Marie Dertuse, si quis eum abstulerit sit anathema». Detallen que els manuscrits estaven la majoria sense foliar, i en fan una llista del contingut sense detallar els folis, així com tampoc es fa referència als incipits-explicitis, a causa de la manca de temps. Alguns dels fragments manuscrits eren volums que formaven part dels llibres ja inventariats per Denifle-Chatelain (165, 196 i 204), els quals indiquen que col·loquen de manera conjunta per tal d'evitar la seva pèrdua. Seguidament porten a terme un inventari dels nous manuscrits, numerant-los seguint l'estudi de Denifle-Chatelain, comptant un total de 246 còdexs.

La descripció i l'estudi detallat de la biblioteca tortosina però, no es realitzarà fins la dècada dels 40 del s. XX, de la mà d'Enrique Bayerri Bertomeu, que realitzarà un estudi detallat que no fou publicat fins els anys 60 sota el títol *Los códices Medievales de la Catedral de Tortosa, novísimo inventario descriptivo*. L'estudi conté, a més de la descripció dels 353 volums (entre còdexs i impresos) conservats a l'arxiu de la catedral, una breu introducció històrica que situa els llibres en el seu context, des de l'època de la seva creació, l'any 1151, fins l'any 1945, tot citant els estudis historiogràfics d'aquells qui el precediren. Posteriorment a l'estudi de Bayerri Bertomeu han sorgit algunes monografies concretes dedicades a l'estudi de determinats còdexs,³⁶ però no s'ha tornat a plantejar un estudi unitari de la totalitat del fons patrimonial tortosí, quedant l'extens treball de Bayerri a l'espera d'una revisió i actualització, tot aplicant les últimes i recents descobertes pel que fa a manuscrits i *scriptoria* catalans.

35 J. Rubió i Balaguer, «La Biblioteca del Capítol», p. 746.

36 Anterior a la publicació de Bayerri caldria fer referència a les següents publicacions que inclouen referències a còdexs de la biblioteca medieval tortosina: J. Domínguez, B. Sánchez, *Exposición de códices miniados*; J. Gudiol i Cunill, *La pintura mig-aval catalana, Els Primitius*, III, Barcelona, 1955; P. Bohigas, *La ilustración y decoración*, I. *El Arte Románico (catálogo)*. J. Domínguez, B. Sánchez, «Miniatura». Posteriors a l'obra d'E. Bayerri trobarem les següents publicacions: J. Janini, «El sacramentario pirenaico», p. 99-130; J. Janini, «Los sacramentarios de Tortosa», p. 5-56; M. E. Ibarburu, «Estudio iconográfico», p. 93-124; M. E. Ibarburu, «Algunos comentarios estilísticos», p. 103-121; N. Dalmases, A. José Pitarch, *Història de l'Art Català I*; C. Mancho, «Noves dades sobre els manuscrits», p. 15-22; I. Baiges Jardí, «Els manuscrits de la catedral», p. 3-20. M. Librán Moreno, «Colación de Dertusensis 134», p. 83-111.

La presència de *libri artium* a Roda i Tortosa abans del 1200

La presència de *libri artium* a Roda d'Isàvena és, veritablement, molt escassa. A l'inventari del segle XII es mencionen alguns llibres de gramàtica i de dret canònic, tals com dos volums amb el «tractatus» de gramàtica de Donat (*Ars Maior*), un Glossari, actualment perdut, i un exemplar del *Decretum* de Burchard de Worms (965-1025), conservat parcialment a la BMT (ms. 35). També hi ha testimonis de l'existència de l'obra de Priscia *De Institutiones Grammaticae*, que actualment es conserva de manera parcial entre els llibres del fons de Roda d'Isàvena a l'arxiu catedralici de Lleida (RC_Ms. RC_0001, antic R-04), concretament un fragment del llibre XVII, *De constructione uel syntaxi*. No es mencionen llibres d'autors grecs o llatins a l'inventari del s. XII, tot i que sabem de la presència d'aquest tipus d'obres per les notícies que ens han arribat dels historiadors dels segles XVIII i XIX per una banda, i de l'altra pels testimonis directes conservats.³⁷

Entre els llibres que formen part del fons de Roda d'Isàvena a l'ACL es conserva un manuscrit que conté les *Epístoles* completes d'Horaci en dos llibres, conjuntament amb un breu text que fa referència a les *Metamorfosis* d'Ovidi (ACL RC_0004, antic R-07/Castillón 2). Tanmateix, conservem notícies de que a l'antiga catedral hi havia les obres de Virgili, concretament les *Eglogues* i la *Eneida*. Al segle XV, en una visita pastoral de l'any 1445 se'ns informa que a l'*armarium* del claustre hi havia un «liber intitulatus liber Georgiarum», que molt possiblement es podria identificar amb les *Georgies* de Virgili.³⁸ Segles després, i segons ens informa Abad y Lasierra l'any 1772, a la biblioteca de la catedral es conservaven: «Las Eglogas y Eneida de Virgilio en un tomo en quarto estrecho de bitela muy fina, la letra del siglo XII clara y perfecta, dicho se está de la pureza del verso que quiza pudiera corregir en mucho nuestras impresiones».³⁹ L'autor, en un altre paràgraf, augmenta les obres d'aquest autor a tres, i endarrereix la datació del còdex al segle XIII. Especifica també que les obres van ser copiades per l'escriba Simon: «El Virgilio bien tratado, esto es, Eneida, Georgias y Bucolicas. Tiene al principio de cada libro sus versos de argumento: esta integro: hai notas marginales muy buenas, es en pergamino del siglo XIII. El nombre del que lo escrivo nos consta por los versos ultimos que dicen: Explicit Eneidos toto celeberrimus orbe quem Simon scripsit correxit que liber».⁴⁰ El còdex que contenia aquestes obres degué desaparèixer després de la visita d'Abad y Lasierra, ja que Villanueva anys després no el menciona entre els llibres que hi havia a la biblioteca, i tampoc es menciona en altres inventaris posteriors.

37 Molt probablement els llibres d'autors clàssics es conservaven al claustre i no al tresor de la catedral, d'on s'estava realitzant el recompte de llibres, i per aquest motiu no figurin entre els llistats.

38 Visita pastoral a Roda. ACL, VP_0002, f. 59v.

39 RAH, Fondo Abad y Lasierra, 9/5937 f. 245.

40 RAH, Fondo Abad y Lasierra, Cartulario mayor de Roda, Tomo 15: 9-3980. f. 354-355.

També tenim constància que a Roda es conservava una *Iliada* d'Homer fins a època moderna, la qual devia formar part de la biblioteca catedralícia del s. XII. Abad y Lasiererra especifica: «Un tomo en octavo de poesias de Homero en latin supongo será una traduccion de su Celebre Iliada Griega tiene muchas notas marginales pero no hay tiempo para medir versos, la letra del Homero es del siglo 12»,⁴¹ obra que també va poder consultar Joaquín Traggia durant la seva visita a Roda l'any 1788, on especifica que veu una «Iliada en verso hexámetro latino».⁴² Jaime Villanueva, poc després, menciona una obra d'Homer, però no especifica quina: «Otros item de Homero», si que dedica més atenció a les Comèdies de Terenci, de les quals copiarà alguns versos. L'autor especifica: «breve comentario incógnito de algunas comedias de Terencio, ms. en el siglo XIII. Al fin se leen estos versos sobre dicho poeta...» i tot seguit copia els versos que se li dediquen a aquest poeta.⁴³

Cal fer èmfasi que ni l'obra d'Homer ni la de Terenci es conserven actualment. A l'inventari Lasala amb motiu del trasllat del fons de Roda a Lleida aquestes dues obres es posaven de conjunt amb les *Epístoles* d'Horaci: «Fragmentos de las I pistolas de Horacio manuscrito del siglo 12, algunos de Homero, comentarios de algunas comedias de Terencio. Consta de 17 fojas con cubiertas de pergamino».⁴⁴ Després de revisar aquest manuscrit (RC_0004, antic R-07/Castillón 2) no hem observat traces ni de l'obra de Terenci (que en anar enquadrada amb uns folis d'antifonari visigòtic, deduïm que era una obra que formava una unitat en si mateixa), ni de l'obra d'Homer.

Tanmateix, tot i que algunes obres s'han perdut, i resumint el que s'ha dit fins ara, d'obres clàssiques a Roda n'hi havia segur les *Epístoles* d'Horaci, les *Metamorfosis* d'Ovidi, les *Eglogues*, l'*Eneida* i les *Bucòliques* de Virgili, la *Iliada* d'Homer i les *Comèdies* de Terenci, un fons que, tot i que poc nombrós, és força important per la varietat de les obres detallades, i que segurament no és complet a causa de les pèrdues produïdes pel pas del temps.

En el cas de Tortosa, conservem diversos testimonis dels *libri artium* que inclouen obres d'autors grecs i llatins. L'ACT conserva actualment alguns del còdexs de procedència gal·la que l'any 1151 Gaufrid i els seus monjos aporten a la nova biblioteca, així com algunes obres de la primera producció de l'escriptori. Actualment existeixen diversos còdexs miscel·lanis que devien de formar part de volums d'obres completes, les

41 Abad y Lasiererra, Manuel, 1772: Cartulario mayor de Roda, RAH, tomo 15, 9-3980, f. 355.

42 Traggia, Joaquín, 1788: Colección/Fondo Joaquín Traggia. RAH. 9-5226, tomo 8, f. 153.

43 J. Villanueva, *Viage Literario*, p. 171. Segons Ubieto Arteta a *Historia de Aragon*, p. 70, nota 3, existeixen evidències que durant es s. X a Ribagorça es van copiar les obres de Terenci, de qui es conserven alguns fragments. Un d'aquests va ser localitzat per Díaz i Díaz a Roma (no es cita la referència ni el lloc de conservació del fragment manuscrit esmentat), i es coneixen d'altres fragments del s. X en una biblioteca particular de Pamplona, els quals podrien pertànyer a un mateix manuscrit, donats a conèixer a la XIV Semana de Estudios Medievales de l'any 1978, per José Gofí Gaztambide.

44 Inventari Lasala, ACL, CM_01, ref. 7, 1864.

quals actualment s'han conservat mutilades en la seva major part, però que ens demostren la riquesa i la presència d'aquestes obres amb les quals es va furnir la biblioteca tortosina durant els primers anys de la seva constitució:

- 80. 1.— Excerpta d'autors clàssics: Horaci, Juvenal, Marcial, Sallust, Ciceró, Sèneca, Macrobi, s. XIII.
- 2.— Fragments s. XII, tractats diversos de Gerbert d'Orliac.
- 3.— Fragments s. XIII, tractat d'Astronomia.
- 100. Horatii Flacci. Carmina cum Glossis, s. XI.
- 128. Evangelia Quatuor, s. XII.
- 134. Metamorfosi d'Ovidi, s. XII.
- 148. Publi Papinii Statií Tebaidos. Libri XII, s. XII (Poema Tebaida de P. Statius).
- 161. Sancti Bedae Venerabilis, Prisciani, Eneida, Donat, s. XII.
- 184. I. Lucani. «Pharsalia». De Uxoris Repudio fragmentum iuridicum, s. XI-XII.
- 195. Fragments s. XII de diversos autors: obres de Cató, Ilíada Llatina, Ovidi, Prudenci, Donat, Prosper d'Aquitània.
- 236. Miscel·lani. Macrobi i Sallustius, s. XII.
- 246. Miscel·lani, finals s. XII. Studio Sapientiae.

A partir d'un inventari de l'any 1420 publicat recentment per I. Bages,⁴⁵ podem determinar que és molt possible que hi hagués hagut algunes obres més, ja que alguns dels manuscrits que es mencionen al s. XV actualment resten perduts. Per exemple es mencionen dos llibres de Terenci («Item, un libre appel·lat Torrencius —per Terentius—, in pergamen. Item, altre Terenci») tot i que el catàleg no determina la data dels còdexs i no podem constatar que algun d'ells fos de la primera remesa de llibres que arribaren a la seu procedents de Sant Ruf d'Avinyó. Tanmateix, sí que podem fer el seguiment d'alguns d'aquests llibres, tal com seria el cas de les obres de Macrobi (Item un libre appel·lat Marcobi —per Macrobi—), el qual actualment es conserva en estat fragmentari, o bé el cas de les obres de Ciceró (Item una Rectòricha de Tul·li, en pregami) i Juvenal (Item liber vocatus Juvenal, in pergamen), també avui fragmentades i formant part del manuscrit 80 de l'ACT, però que al 1420 encara es conservaven de manera sencera. De les obres anteriorment esmentades, també podem localitzar la referència 148 corresponent al poema de la Tebaida de Staci, mencionat al 1420 com a «Item un libre appel·lat Estacius, Debaydos (per Tebaydos), en pregami», o l'obra *Pharsalia* de Lucà, la qual consta al catàleg del segle XV com a «Item, liber vocatus Lucanus in pergamen». Sorprenentment aquest catàleg manuscrit no menciona el còdex d'Horaci, obra certament destacada del fons de la biblioteca de Tortosa, i que devia de figurar des del moment de la fundació de la seu entre els primers llibres, ja que és un còdex del segle XI.⁴⁶

45 I. Bages «Els manuscrits de la catedral», p. 3-20.

46 Per a la descripció d'aquest còdex veure E. Bayerri, *Los códices Medievales*, p. 251, ref. 100.

Testimonis sobre circulació dels *libri artium* a Roda i Tortosa

Dels diversos estudis portats a terme en referència a la biblioteca medieval de Tortosa es desprèn que aquesta s'ampliarà ja en dates primerenques amb nombrosos intercanvis i donacions, participant activament de l'esfera ripollesa. Segons els diversos autors que n'han fet referència és la biblioteca de Ripoll la font i el model de la tortosina. Tant Villanueva com Beer⁴⁷ ja van assenyalar que la procedència del *Cronicó Dertrunese* era segurament de fonts ripolleses, probablement de Sant Joan de les Abadesses, monestir amb el qual existirà un estret contacte arran que el segon bisbe de Tortosa, Ponç de Monells, en va ser abat. J. Rubió també determinarà afinitats paleogràfiques i de continguts amb alguns dels manuscrits de Ripoll.⁴⁸ Aquesta relació s'estén posteriorment als manuscrits miniats, afiliació assenyalada per Ibarburu Asurmensi en diversos articles, la qual relaciona la il·luminació de manuscrits tortosins dins dels corrents d'il·luminadors catalans de finals del XII, vinculada amb l'esfera d'influència ripollesa i realitzada entorn l'any 1200.⁴⁹

En el cas de Roda d'Isàvena tenim constància de la circulació de manuscrits litúrgics procedents principalment de la Seu d'Urgell, sobretot aquells llibres vinculats als primers anys de funcionament de la catedral,⁵⁰ no tenim constància però de circulació de *libri artium*. Posteriorment existeixen estrets contactes amb el monestir de Ripoll. A principis del segle XI el bisbe Arnulf (1028-1064), escollit per Sanç III de Pamplona seguint els consells del bisbe-abat Oliba, determina l'inici de les estretes relacions que mantindrà Roda amb Ripoll, trencant la dependència respecte a Urgell. Aquestes relacions es testimonien a partir de la signatura d'Arnulf en diverses actes de consagració d'edificis estretament lligats al bisbe Oliba: les esglésies del monestir de Ripoll, Sant Vicenç de Cardona (1040) o Sant Miquel de Fluvià (1045).⁵¹ Posteriorment el contacte amb el monestir es potenciarà amb el nomenament del bisbe Salomó (1064-1075), monjo de Ripoll. Salomó va realitzar una important activitat de promoció cultural a la seu rotense, donant un gran impuls a l'escriptori i reformant la biblioteca amb la incorporació del llegat de la cultura olibana, produint-se probablement un important intercanvi i adquisició de llibres procedents de Ripoll. És probable que aportés algunes obres d'autors llatins a la catedral, tals com les obres de Virgili que sabem que per aquestes dates es

47 J. Villanueva, *Viage literario*, p. 236.

48 L'autor fa referència a que F. Martorell Trabal i Lluís Nicolau, examinant una fotografia del llibre de Cató (ms. 195) van observar que hi havia relacions paleogràfiques amb els ms. de Ripoll. També afirma que existeixen paral·lelismes en el contingut dels manuscrits, fent referència explícita als mss. 161 i 195 (Beda, Seduli, Cató, Prudenci, Pròsper, i altres textos) els quals afirma que sembla derivar-se del ms. de Ripoll 106 (Beer, Ripoll, I, 54, 60, II, 42).

49 M. E. Ibarburu «Estudio iconográfico», p. 93-124, «Algunos comentarios estilísticos», p. 103-121. C. Mancho, «Noves dades sobre els manuscrits», p. 15-22.

50 En són exemples el Pontifical (RC_0036) i el Santoral (RC_0035). Veure J. Villanueva, *Viage literario*, p. 176-177. J. R. Barriga Planas, *El sacramentari, ritual i pontifical*, i J. R. Barriga Planas, «El Manuscrit 18 de l'Arxiu de la Catedral de Lleida», p. 11-41.

51 Veure N. Grau Quiroga, *Roda de Isàvena en los siglos X-XIII*, p. 43.

trobaven a Ripoll, i que posteriorment es van copiar a la seu rotense. Tanmateix, serà una evidència d'aquest contacte el *Alterum chronicon Rotense* inserit al ms. RC_0029 (f. 204-210), una taula amb les datacions pasquals relacionada amb el monestir de Ripoll, la qual s'inicia en la data del naixement de Crist. Enumera els principals esdeveniments de bisbes i reis dels comptats catalans, realitzant una menció especial a les grans seus del moment: Ripoll, Vic i la Seu d'Urgell. L'última data en que consta un fet històric és la de l'any 1205, en què s'especifica la mort del bisbe de Roda Gombald de Campurrells, la resta és una enumeració de les dates pasquals que es perllonguen fins a l'any 1358.⁵²

Entre els diferents *libri artium* de Roda i Tortosa mencionats ens criden l'atenció els volums que contenen les *Metamorfosis* d'Ovidi. És una obra que al segle XII només trobarem a aquestes seus, i no tenim constància documental ni física de la seva presència a cap de les altres seus catalanes del moment. En el cas de Roda d'Isàvena s'ha conservat un fragment al·ludint a les *Metamorfosis* inserit després de les *Epístoles* d'Horaci. Gràcies a les característiques paleogràfiques i codicològiques del còdex sabem que ambdós textos van ser copiats per la mateixa mà i en el mateix moment, que podríem situar a la segona meitat del segle XII.⁵³

A Tortosa al segle XV l'obra d'Ovidi figura entre el llistat de llibres catalogats com a «Títol de llibres de rebuig de Theologia», apartat on es van incloure alguns dels llibres de la biblioteca probablement pel seu mal estat.⁵⁴ El còdex s'esmenta a l'ítem 85 com a «Item Ovidius Metamerfoseos, in pergameno». Actualment és un manuscrit de 116 folis de finals del segle XII, el qual conté la totalitat dels XV llibres de l'obra, farcits d'una multitud de glosses i comentaris als marges, fruit de l'intens estudi dedicat a aquesta obra.⁵⁵

En el cas determinat d'aquest manuscrit, resulta significatiu que tant Roda com Tortosa es caracteritzen per ser centres estretament relacionats amb l'altre costat dels Pirineus. En el cas de Roda, donada la procedència francesa de molts dels seus bisbes, la importació de còdexs i obres del sud francès serà una constant, i en conservem testimonis tant de llibres litúrgics com de *libri artium*. El cas de Tortosa és evident, ja que en el primer moment la biblioteca formada pel bisbe Gaufred contindrà aquells llibres procedents de Sant Ruf d'Avinyó.

52 Publicat per J. Villanueva, *Viage literario*, XV, ap. LX, i F. J. de La Canal, *España Sagrada*, ap. XXXIX.

53 El Manuscrit RC_0004 (antic R-07/Castillón 2) de l'ACL està format per un total de 17 folis repartits en dos quaderns en quart, distribuïts formant quaternions i sense reclams. El text es distribueix en el foli mitjançant una sola columna, variant entre les 42 i les 45 línies, excepte el foli 17r, organitzada en dues columnes. El primer llibre de les *Epístoles* d'Horaci ocupa els folis 1 - 15v, mentre que el segon ocuparia els folis 15v - 17r, seguits pel text que contindria la referència a les *Metamorfosis* d'Ovidi (f. 17v).

54 I. Baiges, «Els manuscrits de la catedral», nota 10.

55 El còdex és descrit per R. O'Callaghan, *Los Codices de la catedral*, p. 99, i posteriorment per E. Bayrri, *Los códices Medievales*, p. 293, ref. 134. Més recentment ha estat objecte d'estudi per part de M. Moreno Librán, «Colación de Dertusensis 134», p. 83-111.

Les dues obres, però no són comparables, ni en forma ni en contingut, i per tant descartem que hi hagi un possible traspàs de models o influències d'un escriptori a l'altre. D'entre els diversos *libri artium* mencionats, tampoc hem pogut establir cap tipus de paral·lelisme i no hem pogut determinar evidències d'un possible traspàs de llibres de Roda vers Tortosa arran de la desaparició de la primera seu. Tanmateix, es podria concloure que les relacions amb l'altre costat dels Pirineus sí que condicionaria que tant a Roda com a Tortosa s'hi realitzés la còpia d'obres que encara no havien arribat a penetrar a la resta de les seus episcopals catalanes del moment, tal i com succeeix en el cas de les *Metamorfosis* d'Ovidi, actuant d'aquesta manera com a porta per a la possible penetració dels *libri artium* que circulaven a monestirs i catedrals del Midi francès.

Data de recepció de l'article: juny de 2015.

Data d'acceptació i versió final: juliol de 2015.

Fonts documentals citades

- ACL, Fons Roda, carpeta 14, núm 1008 (còpia).
 ACL, Fons Roda, carpeta 7, nº 439 (còpia interpolada).
 ACL, Fons Roda, Cartulari de Roda, p. 2-3 (còpia).
 RAH, Fondo Abad y Lasiera.
 Sacra Cathaloniae Antiquitas Monumenta (SCAM), BC. ms. 729, vol. VIII, f. 132v - 133r.

Bibliografia citada

- Aguiló i Altés, F. X., «El retall testimonial d'un full d'antifoner visigòtic (s. X-XI) procedent de l'antic arxiu de la Seu de Roda d'Isàvena (Madrid, Acadèmia de la Història, Ms. 9/4579)», *Miscel·lània litúrgica catalana*, IX (1999), p. 33-50.
- Alturo i Peruchó, J. «La cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX)*, 23 (1991), p. 21-48.
- , «La catedral, ente creador, productor y difusor de cultura escrita», *La Catedral, Símbolo del renacer de Europa*, Cuenca, Alderabán, 2010, p. 11-34.
- Baiges, Jardí, Ignasi, «Els manuscrits de la catedral de Tortosa en un inventari de 1420», *Anuario de Estudios Medievales*, 29 (1999), p. 3-20.
- Barriga, Planas, J.R., *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda, cod. 16 de l'arxiu de la Catedral de Lleida*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1975.
- , «El Manuscrit 18 de l'Arxiu de la Catedral de Lleida: leccionari per a l'ofici, del segle XI, provinent de Roda», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 1 (1978), p. 11-41.
- Beer, Rudolf, *Handschriftenschätze Spaniens*. Bericht über eine im Auftrage der kaiserl. Akademie der Wiss. in den Jahren 1886-1888 durchgeführte Forschungsreise, Vienna, 1894.
- Bayrerri Bertomeu, Enrique, *Los códices Medievales de la Catedral de Tortosa, novísimo inventario descriptivo*, Barcelona, Porter Libros, 1962.
- Bohigas, Pedro, *La ilustración y decoración del libro manuscrito en Cataluña, período románico*, I, Barcelona, Asociación de bibliófilos de Barcelona, 1960.
- Carrero Santamaría, Eduardo. «¿Dónde guardar los libros? La dispersión topográfica de los fondos librarios en las catedrales y monasterios», *La Catedral, Símbolo del renacer de Europa*, Cuenca, Alderabán, 2010, p. 90-113.
- Catalunya Romànica, la Ribagorça*, vol. XVI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996.
- Dalmases, Núria de, José Pitarch, Antonio, *Història de l'Art Català I, Els inicis i l'art romànic*, s. IX-XII, Barcelona, ed. 62, 1986.
- De La Canal, Fr. José, *España Sagrada, de las Santas Iglesias de Lérida, Roda y Barbastro en su estado antiguo*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1836.
- Denifle, E., Chatelain, E., «Inventarium codicum mancriptorum Capituli Dertusensis», *Revue des Bibliothèques*, VI, 1896.

- Díaz y Díaz, M., «La circulation des manuscrits dans la Péninsule Ibérique du VIIIe au XIe siècle», *Cahiers de civilisation médiévale*, 12 (1969), p. 219-241.
- , «Bibliotecas de los Reinos Hispánicos en el siglo XII», realitzada a Aguilar de Campo a principis dels anys 90, publicada posteriorment al *II curso de Cultura Medieval, Alfonso VIII y su época*, 1992, p. 61-69.
- Domínguez Bordona, Jesús, *Exposición de códices miniados españoles, Catálogo*, Madrid, Sociedad Española de Amigos del Arte, 1929.
- , *Miniatura. Ars Hispaniae*, vol. XVIII, Madrid, Plus-Ultra, 1962.
- Grau Quiroga, Nuria, *Roda de Isábena en los siglos X-XIII. La documentación episcopal y del cabildo catedralicio*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico (CSIC), Excma. Diputación de Zaragoza, 2010.
- Gros i Pujol, Miquel S., «Els Textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (Segles VIII-IX)*, 24 (1991), p. 19-26.
- , «La biblioteca de la Catedral de la Seu d'Urgell als segles X-XII», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 26 (2005), p. 101-124.
- Gros i Pujol, Miquel S., (Dir.), *La biblioteca episcopal de Vic, un patrimoni bibliogràfic d'onze segles*, Vic, Biblioteca Episcopal, Patronat d'Estudis Osonencs, 2006.
- Gudiol i Cunill, Josep, *La pintura mig-aval catalana, Els Primitius*, III, Barcelona, 1955.
- Ibarburu Asurmendi, M. Eugenia, «Estudio iconográfico sobre la Ciudad de Dios de san Agustín, códice 20 del Archivo Capitular de Tortosa», *D'Art*, 10 (1984), p. 93-124.
- , «Algunos comentarios estilísticos sobre La Ciudad de Dios de san Agustín, códice 20 del Archivo Capitular de Tortosa», *D'Art*, 11, (1985), p. 103-121.
- Janini, José, «Los sacramentarios de Tortosa y el cambio de rito», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 35 (1962), p. 5-56.
- , «El sacramentario pirenaico ms. 41 de Tortosa», *Hispania Sacra*, XIX (1966) p. 99-130.
- Junyent, Eduard, *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-X*, Vic, 1980-1996.
- , *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, edició a cura d'Anscari M. Mundó, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1992.
- Librán Moreno, M. «Colación de Dertusensis 134 (Ov. Metamorphoseon libri XV)», *Exemplaria classica: journal of classical philology*, 10 (2006), p. 83-111.
- Mancho, Carles, «Noves dades sobre els manuscrits 196 i 62 (Homilies d'alguns sants Pares, parts I i II) i el manuscrit 51 (saltiri amb glosses) de l'Arxiu Capitular de Tortosa (ACT)», *Lambard Estudis d'art medieval*, IX, (1996), p. 15-22.
- Marca, P., *Marca Hispanica sive limes hispanicus*, París, 1688 (reed. Barcelona, 1972).
- March, J., «Miniaturas Españolas Antiguas. Biblioteca Capitular de Tortosa. Códice nº 20», *Razón y Fe*, 1916, p. 351-354.
- , *Liber Pontificalis*, Barcelona, 1925.
- Nebbiai-Dalla Guarda, Donatella, *I documenti per la storia delle biblioteche medievali (secoli IX-XV)*, Roma, Jouvence, 1992.

Nicolau d'Olwer, Ll., «L'escola poètica de Ripoll», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1915-1920.

O'Callaghan, Ramon, *Los Codices de la catedral de Tortosa*, Tortosa, Imprenta Católica de J.L. Foguet y Sales, 1897.

Pasqual, Jaime, *El antiguo obispado de Pallás en Cataluña, sacado de la obscuridad y tinieblas en que estuvo embuelto*, Tremp, 1785.

Risco, Manuel, *España Sagrada, sobre las antigüedades de la Iglesia de Tortosa*, vol. XLII, Madrid, 1801.

Románico (catàleg), *El Arte Románico*: exposición organizada por el Gobierno Español bajo los auspicios del Consejo de Europa, Barcelona, Santiago de Compostela, Gráfica Bachs, 1961.

Rubió i Balaguer, Jordi, «La Biblioteca del Capítol de la Catedral de Tortosa», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMXIII-XIV, 1915, p. 745-747.

Serrano y Sanz, M., *Noticias y documentos históricos del condado de Ribagorza hasta la muerte de Sancho Garcés*, Madrid, 1912, p. 467-468.

Suárez González, Ana, «Espacios vivos para libros inquietos (ss. XIII-XVI)», *Librerías Catedralicias: Un espacio del saber en la Edad Media y Moderna*, León: Universidad de León, Servicio de Publicaciones, Universidade de Santiago de Compostela, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 2013.

Ubieto Arteta, A., *Historia de Aragon, Literatura Medieval I*, Zaragoza, Anubar Ediciones, 1981.

Villanueva, Jaime, *Viage Literario a las Iglesias de España, viage á Gerona y á Roda*, vol XV, Madrid, Real Academia de la Historia, 1851.